

Piotr Sieniawski*

PRAWA CZŁOWIEKA W PAŃSTWACH *DE FACTO* NA KAUKAZIE POŁUDNIOWYM W ORZECZNICTWIE EUROPEJSKIEGO TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza sytuacji w zakresie praw człowieka w państwach nieuznawanych w regionie Kaukazu Południowego na podstawie orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Przedmiotem analizy jest skarga między-państwowa *Gruzja przeciw Federacji Rosyjskiej (II)* oraz dwie skargi indywidualne: *Chiragov i inni przeciw Armenii* oraz *Mamasakhlisi i inni przeciw Gruzji*. Przeanalizowano także problematykę przypisania odpowiedzialności państwu, które sprawuje efektywną kontrolę nad państwem *de facto*. Artykuł wskazuje również na niedawny rozwój sytuacji po wykluczeniu Federacji Rosyjskiej z Rady Europy i rozwiązaniu *de facto* Republiki Górskiego Karabachu.

Słowa kluczowe: państwa nieuznawane, prawa człowieka, Kaukaz Południowy, Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach

Wstęp

Państwa *de facto*, często określane też pojęciami: państwa nieuznawane, quasi-państwa, parapaństwa, pseudopaństwa, państwa separatystyczne, lub w literaturze prawniczej reżimy *de facto*¹, stanowią aktualne wyzwanie dla społeczności międzynarodowej. Według N. Caspersen i G. Stansfield, państwo *de facto* jest podmiotem, *de facto* niezależnym od państwa macierzystego, który posiada kontrolę nad określonym terytorium, do którego rości sobie prawa, łącznie ze stolicą. Podmiot ten istnieje przynajmniej od dwóch lat i osiągnął jedynie ograniczone uznanie międzynarodowe². Z ko-

* Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, e-mail: p.sieniawski@uksw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4654-7170.

¹ J.A. Frowein, *De facto regime* [w:] *Encyclopedia of Public International Law*, ed. R. Wolfrum, t. 4, Amsterdam 2012, s. 1052.

² N. Caspersen, G. Stansfield, *Unrecognized States in the International System*, London 2011, s. 3–4.

lei A. Czyż podkreśla, iż państwa *de facto* są „bytami politycznymi posiadającymi wszystkie atrybuty państwowości, czyli ludność, terytorium, władzę, ale nie mają międzynarodowego uznania statusu państwowości”³. W niniejszym artykule pojęciem państwo *de facto* określono jednostkę geopolityczną, która po pierwsze, powstała w wyniku secesji; po drugie, sprawuje efektywną kontrolę nad swoim terytorium oraz posiada pewien stopień stabilności (pomijając tymczasową kontrolę nad terytorium podczas konfliktu zbrojnego – ang. *insurgencies* i *belligerencies*); po trzecie, nie została uznana przez większość społeczności międzynarodowej (przez żadne państwo członkowskie ONZ lub została uznana przez kilka pojedynczych państw); po czwarte, posiada zdolność do pełnienia większości funkcji wewnętrznych i zewnętrznych, w tym także zdolność do dostarczania usług publicznych⁴. Na obszarze Kaukazu Południowego na początku lat 90. XX w. powstały trzy jednostki separatystyczne – Abchazja i Osetia Południowa na terytorium Gruzji, oraz Górski Karabach na terytorium Azerbejdżanu. Pierwsze dwie zostały uznane przez Federację Rosyjską oraz kilka innych państw utrzymujących przyjazne relacje z Rosją, takich jak: Nauru, Nikaragua, Syria i Wenezuela; natomiast Górski Karabach nie został uznany przez żadne państwo członkowskie ONZ. We wrześniu 2023 r. Azerbejdżan przeprowadził operację wojskową, w której odzyskał pełną kontrolę nad obszarem Górskiego Karabachu. Wydarzenia te pokazują, iż sytuacja dotycząca powstawania i upadku państw nieuznawanych ulega dynamicznemu rozwojowi.

Celem niniejszego artykułu jest analiza sytuacji praw człowieka na terytorium państw nieuznawanych, w szczególności w Abchazji, Południowej Osetii i Górskim Karabachu. Jednostki te wybrano, ponieważ wszystkie trzy znajdują się w regionie Kaukazu Południowego. Należą one do tzw. pierwszej generacji państw nieuznawanych, które powstały w latach 90. XX w., a zatem możliwe jest zbadanie ich funkcjonowania na przestrzeni trzech dekad. Postawiono następujące pytania badawcze: Jak kształtuje się odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka w państwach nieuznawanych? Jakie trudności w zakresie ochrony praw człowieka istnieją w państwach nieuznawanych na Kaukazie Południowym? W celu udzielenia odpowiedzi na powyższe pytania wykorzystano metodę analizy prawnej oraz metodę porównawczą. Analizie poddano orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej ETPCz lub Trybunał) w sprawie skargi międzypaństwowej na podstawie art. 33 *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* (dalej EKPCz lub Konwencja)

³ A. Czyż, *Fenomen parapaństw na obszarze poradzieckim*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2021, nr 2, s. 98.

⁴ P. Sieniawski, *De facto States in the Post-Soviet Area* [Nieopublikowana rozprawa doktorska], Warszawa 2022, s. 372.

– *Gruzja przeciw Federacji Rosyjskiej II* – oraz dwóch skarg indywidualnych na podstawie art. 34 EKPCz – *Chiragov i inni przeciw Armenii* oraz *Mamasakhli i inni przeciw Gruzji*.

Gruzja jest członkiem Rady Europy od 1999 r., natomiast Armenia i Azerbejdżan zostały członkami w 2001 r. Federacja Rosyjska była członkiem Rady Europy w latach 1996–2022. Zgodnie z art. 1 EKPCz, „Wysokie Układające się strony zapewnią każdemu człowiekowi, podlegającemu ich jurysdykcji, prawa i wolności określone w Rozdziale I Konwencji”⁵. Z art. 1 EKPCz wynika domniemanie, iż państwo sprawuje jurysdykcję na całym obszarze swojego terytorium. Jednak w specyficznych okolicznościach może dojść do sytuacji, kiedy państwo nie będzie w stanie wykonywać jurysdykcji nad częścią swojego terytorium, np. w przypadku okupacji części swojego terytorium przez inne państwo, powstania toczonego się na terytorium państwa bądź stworzenia reżimu separatystycznego⁶. W sprawie *Loizidou przeciw Turcji* Trybunał zauważył, że „odpowiedzialność Układającej się Strony może również powstać, gdy w wyniku działań wojskowych – zgodnych lub niezgodnych z prawem – sprawuje ona efektywną kontrolę nad obszarem znajdującym się poza terytorium jej państwa. Obowiązek zapewnienia na takim obszarze praw i wolności określonych w Konwencji wynika z faktu sprawowania takiej kontroli, niezależnie od tego, czy jest ona sprawowana bezpośrednio, za pośrednictwem sił zbrojnych, czy też za pośrednictwem podległej administracji lokalnej”⁷. Z powyższego wynika, iż państwo sprawujące efektywną kontrolę nad częścią terytorium trzeciego państwa ma obowiązek zapewnienia na tym terytorium praw i wolności wynikających z Konwencji oraz ponosi odpowiedzialność za naruszenia Konwencji również w sytuacji, kiedy władze *de facto* w państwach nieuznawanych podlegają jego efektywnej kontroli⁸. Celem takiego rozwiązania jest uniknięcie sytuacji, w której na kwestionowanych terytoriach jednostki zostałyby pozbawione ochrony praw wynikających z Konwencji⁹.

⁵ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).

⁶ W. Schabas, *The European Convention on Human Rights. A Commentary*, Oxford 2015, s. 99.

⁷ *Case of Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, § 62, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 23.03.1995 (6.09.2023).

⁸ I. Karakaş, H. Bakırcı, *Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights Evolution of the Court's Jurisprudence on the Notions of Extraterritorial Jurisdiction and State Responsibility* [w:] *The European Convention on Human Rights and General International Law*, ed. A. van Aaken, I. Motoc, Oxford 2018, s. 122–125.

⁹ *Case of Cyprus v. Turkey*, §78, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 10.05.2001 (6.09.2023).

W sprawie *Chiragov i inni przeciw Armenii* skarżący twierdzili, że do 1992 r. zamieszkiwali w Obwodzie Laczyńskim na terytorium Górskiego Karabachu. W wyniku działań zbrojnych zostali zmuszeni do opuszczenia swoich domów oraz swojego mienia, a następnie, w konsekwencji okupacji Górskiego Karabachu przez Armenię, zostali pozbawieni możliwości powrotu oraz dostępu do swojego mienia.

W skardze międzypaństwowej Gruzji przeciw Rosji Gruzja twierdziła, iż Federacja Rosyjska naruszyła zobowiązania wynikające z art. 2 (prawo do życia), art. 3 (zakaz tortur), art. 5 (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego), art. 8 (prawo do poszanowania życia rodzinnego i prywatnego) oraz art. 13 (prawo do skutecznego środka odwoławczego) EKPCz, a także naruszenia art. 1 i art. 2 Protokołu dodatkowego nr 1 (ochrona mienia i prawo do nauki) oraz art. 2 Protokołu dodatkowego nr 4 (prawo do swobodnego poruszania się). Gruzja domagała się również stwierdzenia przez Trybunał, że naruszenia Konwencji podlegają jurysdykcji Federacji Rosyjskiej, ponieważ Rosja wykonywała kontrolę nad obszarami, na których doszło do naruszeń Konwencji, oraz że naruszenia te stanowią praktykę administracyjną.

Państwa nieuznawane a odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka

Abchazja i Osetia Południowa są państwami *de facto*, które traktowane są przez większość społeczności międzynarodowej jako integralna część Gruzji. Abchazja jest regionem znajdującym się w północnej części Gruzji, na wybrzeżu Morza Czarnego. W czasach istnienia Związku Radzieckiego Abchazja miała status autonomicznej republiki w ramach Gruzji. W wyniku polityk etnicznych Imperium Carskiego, a później Związku Radzieckiego, struktura etniczna Abchazji przeszła znaczące zmiany. O ile w 1886 r. Abchazowie stanowili 85% ludności Abchazji wobec 5,8% Gruzinów, o tyle w 1926 r. odsetek ten zmalał do 26,4% Abchazów wobec 31,8% Gruzinów, a w 1959 r. do 15,9% Abchazów wobec niemal 41% Gruzinów¹⁰. Pod koniec lat 80. XX w. nasilały się konflikty etniczne z Gruzinami, którzy – stanowiąc większość ludności Abchazji – domagali się zmian w reprezentacji grup etnicznych w Radzie Najwyższej Abchazji¹¹. W 1990 r. Rada uchwaliła deklarację suwerenności Abchazji. W 1992 r. doszło do wybu-

¹⁰ Por. S. Cornell, *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflicts in the Caucasus*, London 2001, s. 144.

¹¹ B. Coppieters, *The Georgian-Abkhaz conflict [w:] Europeanization and conflict resolution: case studies from the European periphery*, red. B. Coppieters [i in.], Gent 2004, s. 196.

chu konfliktu zbrojnego, który zakończył się we wrześniu 1993 r. wygnaniem gruzińskich wojsk za rzekę graniczną Inguri. Od tamtego czasu Gruzja nie sprawuje efektywnej kontroli nad regionem Abchazji.

Osetia Południowa jest regionem Gruzji w północnej części kraju. Od 1922 r. miała status obwodu autonomicznego w ramach Gruzińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W wyniku napięć politycznych i etnicznych doszło we wrześniu 1991 r. do wybuchu konfliktu zbrojnego, a następnie w grudniu 1991 r. Osetia Południowa ogłosiła niepodległość. Rozejm podpisano w czerwcu 1992 r. za pośrednictwem Federacji Rosyjskiej. W sierpniu 2008 r. doszło do wybuchu wojny gruzińsko-rosyjskiej. Federacja Rosyjska następnie uznała niepodległość Abchazji i Południowej Osetii. W październiku 2008 r. parlament Gruzji uchwalił ustawę o terytoriach okupowanych, która określa Abchazję i Osetię Południową jako terytoria tymczasowo okupowane przez Federację Rosyjską.

Górski Karabach w czasach istnienia Związku Radzieckiego stanowił okręg autonomiczny w ramach Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W sierpniu 1991 r. Azerbejdżan ogłosił niepodległość od Związku Radzieckiego, a następnie we wrześniu tego samego roku Obwód Autonomiczny Górskiego Karabachu ogłosił niepodległość od Azerbejdżanu. W 1992 r. jednostki wojskowe wspierane przez Armenię przejęły kontrolę nad byłym obwodem autonomicznym oraz nad przyległą strefą buforową. Do wybuchu konfliktu zbrojnego w 2020 r. Republika Górskiego Karabachu istniała jako państwo *de facto*, które nie zostało uznane przez żadne państwo członkowskie ONZ. W 2023 r. Azerbejdżan przeprowadził operację militarną, która skutkowałą rozwiązaniem struktur władzy Górskiego Karabachu oraz upadkiem tego państwa.

Istotną kwestią dla ustalenia odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka jest identyfikowanie państwa, które wykonuje efektywną kontrolę nad powyższymi parapaństwami oraz ponosi odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka. W sprawie *Ilaşcu i inni przeciw Mołdawii i Rosji* Trybunał zauważył, że „wykonywanie jurysdykcji jest warunkiem koniecznym, aby państwo-sygnatariusz mogło zostać pociągnięte do odpowiedzialności za działania lub zaniechania, które można mu przypisać i które stanowią podstawę zarzutu naruszenia praw i wolności określonych w Konwencji”¹². W celu ustalenia, czy państwo-sygnatariusz wykonuje ekstraterytorialną jurysdykcję i sprawuje efektywną kontrolę nad terytorium innego państwa, Trybunał ocenia obecność militarną na danym obszarze. Kolejnymi wskaźnikami mogą być wsparcie gospodar-

¹² *Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia*, § 311, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 8.07.2004 (10.09.2023).

cze lub polityczne dla lokalnych organów administracji terytorium¹³. Państwo macierzyste, które nie wykonuje efektywnej kontroli nad częścią swojego terytorium, ma pozytywny obowiązek „podjęcia wszelkich środków prawnych i dyplomatycznych wobec obcych państw i organizacji międzynarodowych, do dalszego zagwarantowania korzystania z praw i wolności określonych w Konwencji”¹⁴. Z powyższego wynika, że państwo macierzyste ma nie tylko pozytywny obowiązek wznowienia efektywnej kontroli nad utraconym terytorium, ale także podjęcia wszelkich kroków prawnych dla zapewnienia ochrony praw ludności zamieszkującej na takim terytorium.

Biorąc pod uwagę sytuację gospodarczą na terytorium analizowanych państw nieuznanych, należy zauważyć, iż wszystkie trzy otrzywały znaczące wsparcie od państwa trzeciego. Na terytorium Abchazji w 2013 r. stacjonowało ok. 3,5 tys. rosyjskich żołnierzy oraz 1,5 tys. członków Federalnej Służby Bezpieczeństwa¹⁵, wobec ok. 3–4 tys. rosyjskich żołnierzy na terytorium Południowej Osetii w 2011 r.¹⁶ W przypadku Abchazji bezpośrednia pomoc finansowa Federacji Rosyjskiej w 2013 r. wynosiła ok. 70% budżetu¹⁷, natomiast według *International Crisis Group*, w przypadku Osetii Południowej bezpośrednia pomoc finansowa Rosji w 2010 r. wyniosła niemal 99%¹⁸ budżetu. Obydwa państwa stosują rosyjski rubel jako oficjalną walutę. W sprawie *Gruzja przeciw Rosji* Trybunał zauważył, że „Federacja Rosyjska sprawowała efektywną kontrolę w rozumieniu orzecznictwa Trybunału, nad Osetią Południową, Abchazją i «strefą buforową» od 12 sierpnia do 10 października 2008 r., daty oficjalnego wycofania wojsk rosyjskich. Nawet po tym okresie silna obecność rosyjska i zależność władz Osetii Południowej i Abchazji od Federacji Rosyjskiej, od której zależy ich przetrwanie [...] wskazują, że nadal istniała efektywna kontrola nad Osetią Południową i Abchazją”¹⁹. Z powyższego wyroku Trybunału wynika, że Federacja Rosyjska wykonywała ekstraterytorialną jurysdykcję nad

¹³ *Case of Chiragov and others v. Armenia*, § 107, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 16.06.2015 (13.09.2023).

¹⁴ *Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia*, § 333, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 8.07.2004 (10.09.2023).

¹⁵ V. Kopeček, *Factors of de facto states' sustainability* [w:] *De facto States in Eurasia*, ed. T. Hoch, V. Kopeček, Oxon 2020, s. 159.

¹⁶ *Российские базы в Южной Осетии и Абхазии узаконили на 49 лет*, Rg.ru, <https://rg.ru>, 28.09.2011 (15.09.2023).

¹⁷ *Abkhazia: The Long Road to Reconciliation*, s. 6, ReliefWeb, <https://reliefweb.int>, 10.03.2013 (14.09.2023).

¹⁸ *South Ossetia: The Burden of Recognition*, s. 4, Refworld, <https://www.refworld.org>, 7.06.2010 (14.09.2023).

¹⁹ *Case of Georgia v. Russia*, §174, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 21.01.2021 (16.09.2023).

terytorium Abchazji i Osetii Południowej oraz ponosiła odpowiedzialność za naruszenia Konwencji na tych terytoriach.

W przypadku Górskiego Karabachu Armenia dostarczała kredyty oraz pomoc finansową dla nieuznawanej Republiki Górskiego Karabachu, której oficjalną walutą był armeński dram. Trybunał zauważył, że Republika Górskiego Karabachu nie byłaby w stanie utrzymać się gospodarczo bez znaczącego wsparcia ze strony Armenii²⁰. Według raportu *International Crisis Group* w 2005 r. w skład sił zbrojnych Górskiego Karabachu wchodziło 8,5 tys. Ormian z Górskiego Karabachu oraz 10 tys. z Armenii²¹. W kwestii Górskiego Karabachu Trybunał zauważył, że „Armenia od pierwszych dni konfliktu w Górskim Karabachu miała znaczący i decydujący wpływ na «NKR» [Republikę Górskiego Karabachu – przyp. aut.] [oraz], że oba podmioty są wysoce zintegrowane w praktycznie wszystkich ważnych kwestiach i że sytuacja ta utrzymuje się do dziś”. W konsekwencji Armenia sprawowała ekstraterytorialną jurysdykcję nad częścią terytorium należącym do Azerbejdżanu oraz ponosiła odpowiedzialność za naruszenia Konwencji na terytorium Górskiego Karabachu.

Wolność przemieszczania się i prawo do poszanowania mienia

Do głównych problemów dla ludności zamieszkującej państwa nieuznawane zaliczane jest przemieszczanie się na terytorium państwa macierzystego. Także dla ludności wysiedlonej w wyniku konfliktu zbrojnego problematyczne pozostają kwestie związane z powrotem na wcześniej zamieszkwane terytoria. Według art. 132 Zwyczajowego Międzynarodowego Prawa Humanitarnego, opracowanego przez Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, osoby wewnętrznie przesiedlone mają „prawo do dobrowolnego i bezpiecznego powrotu do swoich domów lub miejsc zamieszkania, gdy tylko przestaną [istnieć] przyczyny ich przesiedlenia”²².

Przed wybuchem konfliktu zbrojnego w Abchazji region ten był zamieszkiwany przez 507 tys. osób, natomiast po jego zakończeniu ludność Abchazji zmalała do 214 tys. osób. Około 250 tys. etnicznych Gru-

²⁰ *Case of Chiragov and others v. Armenia*, § 185, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 16.06.2015 (13.09.2023).

²¹ *Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict from the Ground*, s. 9, International Crisis Group, <https://icg-prod.s3.amazonaws.com>, 14.09.2005 (15.09.2023).

²² J.-M. Henckaerts, L. Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules*, Cambridge 2005, s. 468.

zinów zostało wypędzonych z terytorium Abchazji. Część z nich, ok. 60 tys. osób, po zakończeniu działań militarnych powróciła do Obwodu Galskiego we wschodniej części Abchazji. Jednak ok. 200 tys. osób wewnętrznie wysiedlonych z Abchazji już od trzydziestu lat pozostaje na terytorium właściwej Gruzji, bez możliwości powrotu na terytorium Abchazji oraz bez możliwości dostępu do swojego mienia, które często uległo zniszczeniu lub zostało bezprawnie przejęte przez ludność pozostałą na terytorium Abchazji.

Ludność Osetii Południowej w 1989 r. wynosiła 101 tys., przy czym 66,2% stanowili Osetyjczycy wobec 29% Gruzinów. W wyniku konfliktu zbrojnego w 1991 r. ok. 30 tys. etnicznych Gruzinów opuściło tereny Osetii Południowej²³. Wojna rosyjsko-gruzińska w 2008 r. spowodowała, że ok. 15 tys. osób zostało wysiedlonych z terytorium Osetii Południowej²⁴. Według władz *de facto*, region ten w 2016 r. zamieszkiwało już tylko 53 tys. osób, z czego prawie 90% stanowili Osetyjczycy, wobec 7,4% Gruzinów. Ludność gruzińska, która pozostała na terenie Osetii Południowej, przede wszystkim w regionie Achalgorskim, napotykała liczne problemy związane z przekraczaniem linii kontaktu, takie jak zatrzymania czy odmowa przekroczenia linii administracyjnej (*de facto* granicy). Przez władze *de facto* również stosowana jest polityka „borderyzacji”, czyli budowania barier granicznych, takich jak druty kolczaste lub żyłkowe, oraz systemy monitoringu w celu uniemożliwienia lokalnej ludności przekroczenia linii administracyjnej²⁵.

Niemożliwość powrotu ludności pochodzenia gruzińskiego do Osetii Południowej wynika nie tylko z zamknięcia linii administracyjnej, ale także z faktu, że domy etnicznych Gruzinów po zakończeniu konfliktu zbrojnego i wycofaniu gruzińskich sił zbrojnych z terytorium Południowej Osetii w 2008 r. zostały zniszczone. Organizacja *Human Rights Watch* w swoim raporcie podaje, że siły południwoosetyjskie „przez kilka tygodni celowo i systematycznie niszczyły etniczne gruzińskie wioski w Osetii Południowej, które wcześniej były administrowane przez rząd gruziński”²⁶.

²³ P. Olszewski, *Konflikty kaukaskie w XX wieku*, Piotrków Trybunalski 2021, s. 168.

²⁴ *Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons, Walter Kälin*, United Nations General Assembly, <https://www2.ohchr.org>, 14.01.2009 (23.09.2023).

²⁵ *Signs of Borderisation*, “The EUMM Monitor. A bulletin from the European Union Monitoring Mission in Georgia”, 2017, nr 4, s. 4–5.

²⁶ *Human Rights Watch. Up In Flames. Humanitarian Law Violations and Civilian Victims in the Conflict over South Ossetia*, s. 3, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org>, 23.09.2009 (17.09.2023).

W sprawie *Gruzji przeciw Rosji* Trybunał zauważył, że praktyka administracyjna w sprawie nieumożliwienia powrotu mieszkańców Abchazji i Osetii Południowej pochodzenia gruzińskiego jest niezgodna z art. 2 Protokołu dodatkowego nr 4. Trybunał stwierdził także, że „*de facto* władze Osetii Południowej i Abchazji oraz Federacja Rosyjska, która sprawuje efektywną kontrolę nad tymi regionami, mają obowiązek umożliwić mieszkańcom pochodzenia gruzińskiego powrót do ich domów, zgodnie z ich zobowiązaniami wynikającymi z Konwencji”²⁷.

Według spisu powszechnego z 1989 r., Górski Karabach zamieszkiwało ok. 145 tys. osób, z czego 77% stanowili Ormianie, a prawie 22% Azerbejdżanie²⁸. W wyniku działań zbrojnych ludność azerbejdżańska została wypędzona nie tylko z terytorium byłego Obwodu Autonomicznego Górskiego Karabachu, ale także siedmiu przyległych rejonów, które zostały przejęte przez separatystyczne siły zbrojne i przekształcone w strefę buforową. Według szacunków, około 600 tys. Azerbejdżanów zostało wypędzonych z terytoriów, nad którymi kontrolę przejęły siły armeńskie²⁹. Osoby wewnętrznie przesiedlone narodowości azerbejdżańskiej nie miały możliwości powrotu do swoich domów.

W sprawie *Chiragov i inni przeciw Armenii* skarżący twierdzili, że w wyniku okupacji terenów Górskiego Karabachu przez Armenię zostali pozbawieni możliwości powrotu do swoich domów oraz korzystania ze swojego mienia, które znajdowało się w Obwodzie Laczyńskim. Trybunał stwierdził, że „skarżący zostali zmuszeni do opuszczenia Obwodu Laczyńskiego, kiedy ten w maju 1992 r. został zaatakowany. [...] Również odmawiano im dostępu do ich mienia, w konsekwencji czego utracili nad nim kontrolę oraz jakąkolwiek możliwość korzystania z niego”³⁰. Powodem do opuszczenia Obwodu Laczyńskiego przez skarżących w 1992 r. nie był akt prawny, lecz wymuszenie ich ucieczki z powodu działań armeńskich sił zbrojnych. W praktyce obywatele Azerbejdżanu mają utrudniony wstęp na terytorium Armenii, w tym także na terytoria, które znajdowały się pod okupacją Armenii. Armenia nie stworzyła również efektywnego mechanizmu ochrony praw obywateli Azerbejdżanu na okupowanych terytoriach.

²⁷ *Case of Georgia v. Russia*, §298, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 21.01.2021 (16.09.2023).

²⁸ *Всероссийная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения областей республик СССР по полу и национальности*, Demoskop Weekly, <http://www.demoscope.ru>, 21.03.2013 (23.09.2023).

²⁹ C. Zürcher, *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. New York 2007, s. 180.

³⁰ *Case of Chiragov and others v. Armenia*, §§ 193–196, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 16.06.2015 (13.09.2023).

Inne naruszenia praw człowieka i dalszy rozwój sytuacji

W sprawach dotyczących sytuacji praw człowieka na terytorium Abchazji, Południowej Osetii i Górskiego Karabach ETPCz stwierdził także naruszenia innych praw zawartych w Konwencji. W sprawie dotyczącej skargi międzypaństwowej *Gruzji przeciw Rosji* Trybunał zauważył, że Federacja Rosyjska ponosi odpowiedzialność za naruszenia Konwencji, do których doszło na terytorium Abchazji i Osetii Południowej po 12 sierpnia 2008 r., w szczególności art. 2 (prawo do życia), art. 3 (zakaz tortur), art. 8 (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego) oraz art. 1 Protokołu dodatkowego nr 1 do Konwencji (prawo do poszanowania mienia). W raportach organizacji międzynarodowych oraz organizacji pozarządowych zajmujących się problematyką ochrony praw człowieka często zwraca się uwagę przede wszystkim na aresztowania w pobliżu granicy administracyjnej, wymuszone zaginięcia, trudności w uzyskaniu obywatelstwa państw *de facto* oraz na naruszenia praw mniejszości etnicznych, takich jak prawo do edukacji w języku ojczystym (w Abchazji i w Południowej Osetii zlikwidowano nauczanie w języku gruzińskim), utrudniony dostęp do opieki zdrowotnej czy niemożliwość korzystania z niektórych praw politycznych³¹.

W sprawie indywidualnej skargi *Mamasakhlisi i inni przeciw Gruzji i Rosji* Trybunał stwierdził naruszenie art. 3 (zakaz tortur), art. 5 (prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego) oraz art. 6 Konwencji (prawo do rzetelnego procesu sądowego) przez Federację Rosyjską, która sprawowała efektywną kontrolę nad Abchazją. Skarżący zostali aresztowani na terytorium Abchazji, a następnie poddani torturom przez abchaskie służby bezpieczeństwa. W areszcie skarżący zostali poddani nieludzkiemu traktowaniu, nie otrzymywali odpowiedniej opieki medycznej, a w trakcie przesłuchań byli zastraszani karą śmierci³².

Sytuacja w Górskim Karabachu, który znajdował się pod okupacją Armenii od 1992 r., uległa radykalnej zmianie w wyniku tzw. drugiej wojny karabaskiej w 2020 r., kiedy Azerbejdżan przejął kontrolę nad ok. 75% Górskiego Karabachu³³, aczkolwiek tereny wokół Chankendi (Stepanakertu) nadal pozostawały pod kontrolą Armenii. Na podstawie trójstronnego oświadczenia o zawieszeniu broni z 9 listopada 2020 r. do regionu Górskiego Karabachu wprowadzono rosyjski kontyngent poko-

³¹ T. Hammarberg, M. Grono, *Human Rights in Abkhazia Today*, Olof Palme International Centre, <https://www.palmecenter.se>, 31.07.2017 (17.09.2023).

³² *Case of Mamasakhlisi and others v. Georgia and Russia*, §§ 319–440, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 7.06.2023 (15.09.2023).

³³ A. Askerov, G. Ibadoghlu, *The Causes and Consequences of the Second Karabakh War [w:] The Nagorno-Karabakh Conflict. Historical and Political Perspectives*, red. M. Hakan Yavuz, M.M. Gunter, Oxon, s. 262.

jowy, umieszczając go wzdłuż linii kontaktu między wojskami azerbejdżańskimi i armeńskimi, oraz w Korytarzu Laczyńskim, na okres pięciu lat z możliwością automatycznego wydłużenia na kolejne pięć lat, jeżeli oświadczenie nie zostanie wypowiedziane przez żadną ze stron. Zgodnie z pkt 6 trójstronnego oświadczenia Korytarz Laczyński „pozostanie pod kontrolą pokojowych sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej”³⁴. To oznacza, że nad Korytarzem Laczyńskim, aż do przejęcia przez Siły Zbrojne Azerbejdżanu, efektywną kontrolę sprawowała Federacja Rosyjska, która tym samym ponosiła odpowiedzialność za ewentualne naruszenia Konwencji. W grudniu 2022 r. ETPCz zobowiązał władze Azerbejdżanu do zapewnienia bezpiecznego przejazdu przez Korytarz Laczyński ciężko chorym osobom potrzebującym opieki medycznej w Armenii oraz innym osobom, które utknęły na drodze bez schronienia i środków do życia, gdyż od czerwca 2022 r. Korytarz Laczyński pozostawał zablokowany przez „azerbejdżańskich aktywistów ekologicznych”³⁵.

W wyniku operacji militarnej przeprowadzonej przez Azerbejdżan we wrześniu 2023 r. i przejęcia całego terytorium Górskiego Karabachu przez wojska Azerbejdżanu ogłoszono decyzję władz Górskiego Karabachu o rozwiązaniu tego państwa *de facto* z dniem 1 stycznia 2024 r.³⁶ W obawie o bezpieczeństwo osobiste niemal cała ludność etnicznych Ormian, którzy zamieszkiwali w Górskim Karabachu, opuściła te tereny³⁷, przy czym kwestie ich ewentualnego powrotu pozostają niejasne. Wskazane byłoby przyjęcie konkretnych gwarancji bezpieczeństwa przez władze Azerbejdżanu dla ludności armeńskiej, która zechciałaby powrócić do swoich domów. Można się jednak spodziewać napływu do ETPCz skarg indywidualnych lub skargi międzypaństwowej skierowanej przeciw Azerbejdżanowi w sprawie ochrony praw i wolności osób, które opuściły Górski Karabach jesienią 2023 r. W związku z tym, że Federacja Rosyjska przestała być członkiem Rady Europy, ETPCz posiada kompetencję do rozpatrzenia tylko tych naruszeń Konwencji, które miały miejsce przed 16 września 2022 r. To powoduje poważne konsekwencje w obszarze ochrony praw człowieka na terytorium państw nieuznawanych, nad którymi efektywną kontrolę sprawuje Federacja Rosyjska.

³⁴ *Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation*, ReliefWeb, <https://reliefweb.int>, 11.01.2020 (14.09.2023).

³⁵ *Interim measures in the case Armenia v. Azerbaijan (no. 4)*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 21.12.2022 (29.09.2023).

³⁶ *Nagorno-Karabakh will 'cease to exist' as separate state on January 1*, Al Jazeera, <https://www.aljazeera.com>, 28.09.2023 (30.09.2023).

³⁷ *PACE calls on Azerbaijan to 'prove its goodwill' towards the Armenian population of Nagorno-Karabakh*, Council of Europe, <https://www.coe.int>, 13.10.2023 (27.12.2023).

Tabela 1. Przegląd państw *de facto* na Kaukazie Południowym

Państwo <i>de facto</i>	Lata istnienia	Państwo okupowane	Mocarstwo okupacyjne	Sprawa w ETPCz
Abchazja	1992 – obecnie	Gruzja	Federacja Rosyjska	Gruzja przeciw Rosji (II) Mamasakhlisi i inni przeciw Gruzji i Rosji
Osetia Południowa	1991 – obecnie	Gruzja	Federacja Rosyjska	Gruzja przeciw Rosji (II)
Górski Karabach	1991 – 2023	Azerbejdżan	Armenia	Chiragov i inni przeciw Armenii

Źródło: opracowanie własne.

Zakończenie

W niniejszym artykule dokonano analizy sytuacji praw człowieka w państwach *de facto* na obszarze Kaukazu Południowego – w Abchazji, Osetii Południowej i Górskim Karabachu. Funkcjonowanie tych jednostek geopolitycznych jest możliwe wyłącznie dzięki zewnętrznemu wsparciu ze strony trzeciego państwa. W opinii ETPCz państwa trzecie mają „znaczący i decydujący wpływ” na reżimy *de facto*.

W sytuacji, kiedy państwo macierzyste traci efektywną kontrolę nad częścią swojego terytorium w wyniku okupacji, konfliktu zbrojnego lub powstania reżimu separatystycznego, ludność zamieszkująca terytorium mogłaby zostać pozbawiona skutecznych mechanizmów ochrony praw wynikających z Konwencji. Z jednej strony, w celu uniknięcia luki w systemie ochrony praw ludności, państwo macierzyste ma nie tylko obowiązek wznowienia kontroli nad utraconym terytorium, ale także podjęcia wszelkich środków prawnych i dyplomatycznych wobec obcych państw i organizacji międzynarodowych do dalszego zagwarantowania korzystania z praw i wolności określonych w Konwencji. Z drugiej strony, Trybunał przypisuje odpowiedzialność państwu, które wykonuje efektywną kontrolę nad władzami *de facto*.

W Abchazji i Osetii Południowej efektywną kontrolę nad powstałymi reżimami *de facto* wykonuje Federacja Rosyjska. W Górskim Karabachu efektywną kontrolę do 2023 r. wykonywała Armenia. Tym samym państwa te ponosiły odpowiedzialność za naruszenia Konwencji na terytorium tych jednostek separatystycznych. W Górskim Karabachu odpowiedzialność mogła ponosić również Federacja Rosyjska w przypadku naruszeń popełnionych przez rosyjski kontyngent pokojowy, który do regionu został wprowadzony na podstawie trójstronnego oświadczenia o zawieszeniu broni z 9 listopada 2020 r. W analizowanych skargach

Trybunał stwierdził liczne naruszenia praw człowieka, przede wszystkim prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego, prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego oraz prawa do poszanowania mienia. Ponieważ Federacja Rosyjska przestała być członkiem Rady Europy, ETPCz może rozpatrywać tylko skargi w sprawach, które miały miejsce przed 16 września 2022 r., co może skutkować pogorszeniem sytuacji ochrony praw człowieka ludności zamieszkującej te terytoria.

Bibliografia

- Abkhazia: The Long Road to Reconciliation*, ReliefWeb, <https://reliefweb.int>, 10.03.2013 (14.09.2023).
- Askerov A., Ibadoghlu G., *The Causes and Consequences of the Second Karabakh War [w:] The Nagorno-Karabakh Conflict. Historical and Political Perspectives*, red. M. Hakan Yavuz, M.M. Gunter, Oxon 2023.
- Case of Chiragov and others v. Armenia*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 16.06.2015 (13.09.2023).
- Case of Cyprus v. Turkey*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 10.05.2001 (6.09.2023).
- Case of Georgia v. Russia*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 21.01.2021 (16.09.2023).
- Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 8.07.2004 (10.09.2023).
- Case of Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 23.03.1995 (6.09.2023).
- Case of Mamasakhlisi and others v. Georgia and Russia*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 7.06.2023 (15.09.2023).
- Caspersen N., Stansfield G., *Unrecognized States in the International System*, London 2011.
- Coppieters B., *The Georgian-Abkhaz conflict [w:] Europeanization and conflict resolution: case studies from the European periphery*, red. B. Coppieters [i in.], Gent 2004.
- Cornell S., *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflicts in the Caucasus*, London 2001.
- Czyż A., *Fenomen parapaństw na obszarze poradzieckim*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2021, nr 2.
- Frowein J.A., *De facto regime [w:] Encyclopedia of Public International Law*, ed. R. Wolfrum, t. 4, Amsterdam 2012.
- Hammarberg T., Grono M., *Human Rights in Abkhazia Today*, Olof Palme International Centre, <https://www.palmecenter.se>, 31.07.2017 (17.09.2023).
- Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L., *Customary International Humanitarian Law. Volume I: Rules*, Cambridge 2005.
- Human Rights Watch. Up In Flames. Humanitarian Law Violations and Civilian Victims in the Conflict over South Ossetia*, s. 3, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org>, 23.09.2009 (17.09.2023).
- Interim measures in the case Armenia v. Azerbaijan (no. 4)*, European Court of Human Rights, <https://hudoc.echr.coe.int>, 21.12.2022 (29.09.2023).
- Karakaş I., Bakırcı H., *Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights Evolution of the Court's Jurisprudence on the Notions of Extraterritori-*

- al Jurisdiction and State Responsibility* [w:] *The European Convention on Human Rights and General International Law*, ed. A. van Aaken, I. Motoc, Oxford 2018.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).
- Kopeček V., *Factors of de facto states' sustainability* [w:] *De facto States in Eurasia*, ed. T. Hoch, V. Kopeček, Oxon 2020.
- Nagorno-Karabakh will 'cease to exist' as separate state on January 1*, Al Jazeera, <https://www.aljazeera.com>, 28.09.2023 (30.09.2023).
- Olszewski P., *Konflikty kaukaskie w XX wieku*, Piotrków Trybunalski 2021.
- PACE calls on Azerbaijan to 'prove its goodwill' towards the Armenian population of Nagorno-Karabakh*, Council of Europe, <https://www.coe.int>, 13.10.2023 (27.12.2023).
- Report of the Representative of the Secretary-General on the human rights of internally displaced persons, Walter Kälin*, United Nations General Assembly, <https://www2.ohchr.org>, 14.01.2009 (23.09.2023).
- Schabas W., *The European Convention on Human Rights. A Commentary*, Oxford 2015.
- Sieniawski P., *De facto States in the Post-Soviet Area* [Nieopublikowana rozprawa doktorska], Warszawa 2022.
- Signs of Borderisation*, "The EUMM Monitor. A bulletin from the European Union Monitoring Mission in Georgia", 2017, nr 4.
- South Ossetia: The Burden of Recognition*, Refworld, <https://www.refworld.org>, 7.06.2010 (14.09.2023).
- Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation*, ReliefWeb, <https://reliefweb.int>, 11.01.2020 (14.09.2023).
- Zürcher C., *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York 2007.
- Всероссийская перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения областей республик СССР по полу и национальности*, Demoskop Weekly, <http://www.demoscope.ru>, 21.03.2013 (23.09.2023).
- Российские базы в Южной Осетии и Абхазии узаконили на 49 лет*, Rg.ru, <https://rg.ru>, 28.09.2011 (15.09.2023).

Human Rights in de facto States in the South Caucasus in the Case Law of the European Court of Human Rights

Abstract

The aim of the article is to analyze the human rights situation in unrecognized states in the South Caucasus, based on the decision-making of the European Court of Human Rights. The object of the analysis is the interstate complaint *Georgia v. Russian Federation (II)* and two individual complaints: *Chiragov and others v. Armenia* and *Mamasakhlisi and others v. Georgia*. It discusses the attribution of responsibility to the state that exercises effective control over the *de facto* state. It also points out the recent development following the expulsion of the Russian Federation from the Council of Europe and the dissolution of the *de facto* Republic of Nagorno-Karabakh.

Keywords: unrecognized states, human rights, South Caucasus, Abkhazia, South Ossetia, Nagorno-Karabakh